

WALDEMAR GRĄDZKI

**Akademia Nauk Stosowanych WSGE
im. A. De Gasperi w Józefowie, Polska**

waldemar.gradzki@wsge.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7533-8469

DOI: 10.13166/awsg/194545

**ROLA ORGANIZACJI SPOŁECZNYCH
WE WSPIERANIU DZIECI
W DOBIE KRYZYSU**

**THE ROLE OF COMMUNITY
ORGANISATIONS IN SUPPORTING
CHILDREN IN TIMES OF CRISIS**

**Ministerstwo
Edukacji i Nauki**

Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki w ramach Programu „Społeczna Odpowiedzialność Nauki II” pt. „Współczesny obraz społeczeństwa polskiego w nauce i debacie publicznej”

WSGE UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES IN JÓZEFÓW PUBLISHING HOUSE

U źródeł każdego kryzysu leży pytanie o to, kim jesteś i jak żyjesz. Tego kryzysowego pytania chciałeś uniknąć, tłumiąc problem. Tylko wtedy, gdy pozwolisz, by naprawdę dotarło do ciebie to pytanie, i będziesz chciał poszukać na nie odpowiedzi, rzeczywiście zmierzysz się z kryzysem.

Alan Downs

WPROWADZENIE

Życie młodego pokolenia, a szczególnie dzieci, we współczesnym świecie nacechowane jest wieloma zagrożeniami nie tylko natury egzystencjalnej, lecz także emocjonalnej. Również w naszym kraju odczuwamy skutki społeczne tzw. globalnego zamieszania, które przejawia się różnego typu kryzysami. Powszechnie obserwujemy i odczuwamy skutki zarówno kryzysu zaufania, w tym dotyczącego upadku autorytetów, wartości etycznych i społecznych (kryzys rodziny, *dzieci ulicy*, eurosieroty), jak i skutki oddziaływań globalnych, takich jak: pogłębiający się kryzys klimatyczny (globalne ocieplenie), kryzys humanitarny (np. wojna w Ukrainie i na Bliskim Wschodzie), czy też narastający kryzys ekonomiczny związany z przewidywanym przewartościowaniem rynku pracy (automatyzacją i robotyzacją w produkcji – przemysł 4.0, wprowadzeniem rozwiązań z zakresu sztucznej inteligencji i uczenia maszynowego).

W tej sytuacji niezmiernie istotne wydaje się wdrożenie zarówno rządowych (ogólnokrajowych) programów społecznych, jak i rozwój działań organizacji pozarządowych w wymiarze lokalnym. Tylko zaplanowane i skoordynowane działania organizacji społecznych, kościołów i związków wyznaniowych mogą przynieść oczekiwany skutek na rzecz poprawy jakości życia i bezpieczeństwa najmłodszych w dobie różnorodnych zagrożeń.

W niniejszym artykule autor skupił się zarówno na zagadnieniach dotyczących badań wybranych organizacji pozarządowych i instytucji publicznych, aby dokonać analizy dotychczasowych efektów ich działań (diagnozy stanu obecnego), jak i na wypracowaniu niezbędnych rekomendacji na przyszłość. W rezultacie powinno to przynieść znaczącą poprawę efektywności oddziaływania na lokalne społeczności, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb dzieci i młodzieży.

INTRODUCTION

The life of the young generation, especially children, in the modern world is marked by many threats, not only of an existential nature, but also of an emotional nature. In our country, too, we feel the social effects of the so-called global turmoil, which manifests itself in various types of crises. We commonly observe and feel the effects of both the crisis of trust, including the fall of authorities, ethical and social values (family crisis, *street children*, Euro-orphans), as well as the effects of global impacts, such as: the deepening climate crisis (global warming), the humanitarian crisis (e.g. the war in Ukraine and the Middle East), or the growing economic crisis related to the expected revaluation of the labor market (automation and robotization in production – industry 4.0, the introduction of solutions in the field of artificial intelligence and machine learning). In this situation, the implementation of both government (nationwide) social programs and the development of non-governmental organizations' activities at the local level seem extremely important. Only planned and coordinated actions of social organizations, churches and religious associations can bring the expected effect on improving the quality of life and safety of the youngest in the era of various threats. In this article, the author focused both on issues related to research of selected non-governmental organizations and public institutions, in order to analyze the effects of their activities to date (diagnosis of the current state), and to develop the necessary recommendations for the future. As a result, this should bring a significant improvement in the effectiveness of the impact on local communities, with particular emphasis on the needs of children and youth.

SPÓŁCZEŃSTWO W DOBIE KRYZYSU

Rozwój cywilizacyjny jest przyczyną wielu kryzysów społecznych, które wynikają zarówno z braku możliwości dostosowania się części społeczeństwa do narzuconych wymogów i standardów współczesności, jak i uwarunkowań ekonomicznych i kulturowych, mających wpływ na postawy i zaangażowanie poszczególnych jednostek. Dlatego też tak istotne staje się zdiagnozowanie społeczności lokalnych, określenie ich potrzeb i skali zagrożeń.

W naszym kraju, jak również w większości społeczeństw europejskich dostrzegamy podobne problemy i zagrożenia. Z jednej strony są to problemy

wynikające z wykluczenia całych grup ludności, związane z nowoczesnym rynkiem pracy, a są to chociażby osoby wykluczone z usług informacyjnych (eInclusive), które wymagają konkretnych działań mających na celu włączenie ich do społeczeństwa cyfrowego. Z drugiej strony są to osoby z nieodpowiednim wykształceniem, zbyt niskim lub niedostosowanym do oczekiwań rynku pracy, które wymagają zarówno intensywnego szkolenia, jak i przekwalifikowania zawodowego. W wielu tego typu częściowo dysfunkcyjnych społecznościach wychowują się dzieci, które z samego faktu, że tam żyją, są narażone na braki w wykształceniu oraz borykają się z problemami natury egzystencjalnej (ubóstwem finansowym) oraz emocjonalnej (niższym poziomem zaangażowania rodziców w proces wychowania i kształcenia dzieci).

Wsparcie dzieci w obliczu różnych kryzysów jest niezwykle ważne. Do najważniejszych czynników, które mogą pomóc w tych trudnych sytuacjach, niewątpliwie należą:

- **w przypadku wystąpienia kryzysu społecznego** – organizacje pozarządowe i instytucje państwowe mogą działać na rzecz równego dostępu do edukacji, zdrowia i innych podstawowych potrzeb. Uruchamiane są programy wsparcia finansowego, edukacyjnego i psychologicznego, które mogą pomóc dzieciom w radzeniu sobie z trudnościami wynikającymi z kryzysów społecznych;
- **w przypadku wystąpienia kryzysu wartości etycznych** – organizacje pozarządowe i instytucje państwowe mogą prowadzić edukację na temat wartości, empatii i szacunku wobec innych, przy czym wspieranie dzieci w rozwoju moralnym i budowanie ich świadomości etycznej jest kluczowe;
- **w przypadku wystąpienia kryzysu zaufania** – organizacje pozarządowe i instytucje państwowe mogą zapewnić dzieciom bezpieczne środowisko, w którym mogą wyrażać swoje uczucia i obawy. Organizacje mogą działać na rzecz budowania zaufania poprzez programy wsparcia emocjonalnego i terapeutycznego.

Skoordynowane działania różnych grup społecznych i instytucji są w stanie pomóc dzieciom przewyciężać trudności i budować odporność na przyszłość.

Na podobne zagrożenia i problemy już wiele lat temu zwracał uwagę Basil Bernstein, opisując tzw. kody językowe^[1] różnych grup młodzieży, które wynikały z obserwacji relacji między pochodzeniem społecznym uczniów (jedna grupa pochodziła z rodzin robotniczych, pracujących w londyńskich dokach, a druga z zamożnych rodzin inteligenckich).

Bernstein analizował relacje społeczne przez pryzmat teorii Durkheima, analizując zasób słów danego języka i jego odzwierciedlenie znaczeniowe. Stwierdził m.in., że kod językowy jest ściśle uzależniony od społecznych realiów. Podkreślał przy tym społeczne różnice, które miały wyraźne odzwierciedlenie w języku danej grupy społecznej, a które wynikały zarówno z różnic w społecznym podziale pracy, jak i z pierwotnej socjalizacji i wpływu nauczania w szkole.

Bernstein wyodrębnił dwa kody językowe: kod ograniczony i kod rozwinięty. Pod pojęciem kodu ograniczonego rozumiał najprostszą formę komunikacji używającą głównie zdań krótkich, z dużą ilością spójników i równoważników zdań (kod, który nie działał, pobudzał intelektualnie i nie wymagał przemyśleń). Przeciwnością tego był tzw. kod rozwinięty, w którym używano bardziej skomplikowanych konstrukcji literackich, wykazywano się umiejętnością relacjonowania stanów uczuciowych i stosowano argumentację danego stanowiska. Wykorzystywano zdania rozwinięte z użyciem spójników, a także słów zapożyczonych z języka obcego. Sama idea tworzenia tego typu kodów nie była nowa, bowiem już Durkheim wprowadził wcześniej podobne pojęcia, nazywając je solidarnością mechaniczną (która była odpowiednikiem kodu ograniczonego), a także solidarnością organiczną (występującą w społeczeństwach rozwiniętych, która z kolei była odpowiednikiem kodu rozwiniętego)^[2].

Obecnie pojęcie **kryzysu** jest definiowane jako odpowiedź na pojawiającą się przeszkodę, która znacznie utrudnia bądź uniemożliwia osiągnięcie ważnych dla danej osoby celów życiowych^[3]. Suchodolska zauważa, że kryzys

[1] A. Giddens, *Socjologia*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2020.

[2] E. Durkheim, *De la division du travail social*, Les Presses universitaire de France, 8e edition, Paris 1967.

[3] J. Suchodolska, *Młodzież i dorośli wobec kryzysu indywidualnego – potrzeba wsparcia społecznego w rozwoju psychicznej niezależności (i dojrzałej tożsamości)*, *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, nr 2 (10), Poznań 2016.

dotyczy przy tym nie tylko osobistych trudności lub sytuacji, które uniemożliwiają świadome kontrolowanie własnego życia, lecz także odbiera osobom zdolność sprawnego działania i funkcjonowania w rzeczywistości społecznej.

Samo pojawienie się kryzysu w społeczeństwie może być spowodowane przez wiele czynników. Na przykład *kryzys w życiu człowieka może się pojawić w każdym momencie, zarówno w warunkach permanentnego zmęczenia, deficytu wypoczynku, słabych relacji społecznych, jak i w sytuacjach przewlekłego stresu, prowadzącego do zaburzenia cyklu rozwojowego człowieka, generującego uczucie lęku i wyobcowania*^[4].

W jakich więc sytuacjach powinniśmy mówić o kryzysie? Zgodnie opinią klasyków: E. Lindemana i C. Caplana *kryzys jest także swoistą reakcją człowieka zdrowego, na ogół funkcjonalnie przystosowanego, na sytuację trudną, nagłą, nieprzewidzianą i przekraczającą ludzkie doświadczenie, wobec której dotychczasowe zasoby i umiejętności rozwiązywania problemów stają się niewystarczające*^[5].

Dlatego też niezwykle ważnym elementem jest proces wsparcia, szczególnie dzieci, w okresie takiego kryzysu. Jak opisuje to J. Suchodolska^[6], istnieje wiele czynników, które wpływają u dzieci na wywoływanie stresu, a są to m.in.: kłopoty ze zdrowiem (to nie tylko złamana noga, problemy dermatologiczne czy nadwaga), ale także sytuacje, gdy szwankuje nasz system psychiczny (stres, nerwica i depresja). Przyczyną stresu bywają też bardzo często osobiste trudności lub sytuacje, które uniemożliwiają świadome kontrolowanie własnego życia oraz odbierają osobom zdolność sprawnego działania i funkcjonowania w rzeczywistości społecznej (rodzinnej).

Ważny przyczynek do dyskusji o kryzysie jakości edukacji dzieci wniósł Ken Robinson, który w opisie zmiany paradygmatu edukacji zwrócił szczególną uwagę na fakt, że ...*współczesne systemy edukacyjne wychodzą na spotkanie*

^[4] J.R.K. James, B.E. Gilliland, *Strategie interwencji kryzysowej*, PARPAMEDIA. Wyd. Edukacyjne, Warszawa 2008.

^[5] D. Kubacka-Jasiecka, *Interwencja kryzysowa z perspektywy psychosocjokulturowego paradygmatu kryzysu*, W: *Kryzys, interwencja i pomoc psychologiczna. Nowe ujęcia i możliwości* (red. D. Kubacka-Jasiecka, K. Budyń). Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2004.

^[6] J. Suchodolska, *Młodzież i dorośli wobec kryzysu indywidualnego – potrzeba wsparcia społecznego w rozwoju psychicznej niezależności (i dojrzałej tożsamości)*, *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, nr 2 (10), Poznań 2016.

przyszłości, proponując działania z przeszłości! Powoduje to mentalne wyjście z systemu milionów dzieci, które przestają widzieć sens w chodzeniu do szkoły^[7].

Ken Robinson, jako jeden z najbardziej wpływowych głosów w światowej edukacji oraz lider w dziedzinie kreatywności i potencjału ludzkiego, w swoich badaniach skupił się na najważniejszych problemach naszych czasów w zakresie modyfikacji systemu edukacji pod kątem dostosowania do wymogów i oczekiwań współczesnego rynku pracy.

W czasach gdy instytucje zajmujące się opracowywaniem standaryzowanych testów (w tym na wszystkich poziomach kształcenia) osiągają ogromne zyski, a wiele szkół i instytucji edukacyjnych zмага się z różnymi trudnościami, zauważono, że uczniowie i nauczyciele na całym świecie także cierpią z powodu obciążeń. W tej sytuacji wnioski z badań Kena Robinsona wskazują drogę modyfikacji kierunków edukacyjnych i dość radykalną zmianę paradygmatu edukacji. Robinson optuje tu za zmianą dotychczasowego przestarzałego przemysłowego systemu edukacyjnego i proponuje wysoce spersonalizowane podejście, które czerpie z obecnych bardzo szerokich zasobów technologicznych (portale edukacyjne) i zawodowych (repozytoria wiedzy), aby maksymalnie angażować uczniów i nauczycieli do samodzielnej nauki. Jest to niewątpliwie także próba wyjścia naprzeciw narastającemu kryzysowi ekonomicznemu, związanemu z przewidywanym przewartościowaniem rynku pracy (automatyzacją i robotyzacją w produkcji – przemysł 4.0, wdrożeniem rozwiązań z zakresu sztucznej inteligencji i uczenia maszynowego).

Należy przy tym zauważyć, że w okresach kryzysu w większości społeczeństw występuje swoista mobilizacja, która odgrywa kluczową rolę w zapewnieniu wsparcia słabszych jednostek oraz okazywaniu solidarności (pokoleniowej, zawodowej, socjalnej). Przykładami takich działań są chociażby:

- współczucie i empatia wobec osób dotkniętych kryzysem,
- wyrażanie wsparcia emocjonalnego i duchowego, co pomaga w radzeniu sobie z trudnościami,

^[7] K. Robinson, L. Aronica, *Creative Schools. The Grassroots Revolution That's Transforming Education*, VIKING, New York 2016.

- angażowanie się w działania na rzecz zmiany systemu, aby poprawić warunki życia w trudnych okolicznościach (np. działania lobbujące, protesty czy inicjatywy obywatelskie).

Niezwykle ważnym czynnikiem jest wzajemna pomoc i współpraca, która może działać jako siła napędowa w czasach kryzysu. Ludzie mogą wspierać się nawzajem, dzielić się zasobami i pomagać potrzebującym. Inicjatywy, takie jak sąsiedzkie sieci wsparcia, grupy wolontariuszy czy lokalne organizacje społeczne, mogą odegrać kluczową rolę w zapewnianiu takiej pomocy. Kolejnym istotnym czynnikiem jest wzrost świadomości dzieci i młodzieży, gdyż społeczeństwo może realizować działania na rzecz zwiększenia świadomości dotyczącej kryzysów, ich przyczyn i skutków. Edukacja społeczeństwa z kolei ma istotny wpływ na temat zachowań bezpieczeństwa, higieny czy radzenia sobie w trudnych sytuacjach. Działając wspólnie, społeczeństwo może przyczynić się do łagodzenia skutków kryzysów i budowania bardziej odpornego świata.

ROLA ORGANIZACJI SPOŁECZNYCH WE WSPIERANIU DZIECI W DOBIE KRYZYSU

Współpraca pozarządowych organizacji społecznych, instytucji rządowych i całego społeczeństwa jest obecnie kluczowa, aby zapewnić skoordynowane wsparcie dzieciom w trudnych sytuacjach życiowych. Wsparcie to skupia się na kilku zdefiniowanych obszarach, do których należą:

1. **wsparcie emocjonalne i psychologiczne** – organizacje te oferują wsparcie emocjonalne dla dzieci, które doświadczają kryzysów, takich jak przemoc domowa, rozwód rodziców czy utrata bliskiej osoby (psychoterapeuci, psychologowie i wolontariusze pomagają dzieciom radzić sobie z emocjonalnymi wyzwaniami). Działania te obejmują terapie indywidualne, grupowe oraz wsparcie rodzinne;
2. **wsparcie w zakresie edukacji i wzrostu świadomości społecznej** – organizacje prowadzą kampanie edukacyjne, aby zwiększyć świadomość społeczeństwa na temat problemów, z jakimi borykają się dzieci

- w kryzysie, a działania te mają na celu zapobieganie kryzysom oraz wczesne wykrywanie i reagowanie na sytuacje trudne;
3. **wsparcie w zakresie pomocy materialnej** – organizacje zbierają środki finansowe i dary rzeczowe, aby pomóc dzieciom i ich rodzinom w trudnych okolicznościach (najczęściej są to: ubrania, żywność, artykuły higieniczne, podręczniki czy inne potrzebne przedmioty);
 4. **lobbowanie i działania na rzecz zmiany systemu** – organizacje społeczne często angażują się w działania na rzecz zmiany systemu (wsparcia socjalnego, edukacyjnego), aby poprawić warunki życia dzieci w kryzysie, przy czym są to działania na poziomie lokalnym, krajowym, a nawet międzynarodowym.

Z dotychczasowej praktyki wielu organizacji pozarządowych wiemy, że istnieje w naszym kraju cały szereg organizacji społecznych, które w swych programach wychowawczych i działaniach zwracają szczególną uwagę na problem np. kryzysu zdrowotnego u dzieci. Taką fundacją jest bez wątpienia fundacja Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy (WOŚP). Jej celem jest działalność w zakresie ochrony zdrowia, polegająca na ratowaniu życia chorych osób, w szczególności dzieci, i działanie na rzecz poprawy stanu ich zdrowia, jak również na działaniu na rzecz promocji zdrowia i profilaktyki zdrowotnej. Misją WOŚP^[8] jest skuteczne wsparcie tego systemu poprzez wytyczanie nowych metod diagnozy i leczenia oraz podnoszenie standardu opieki nad najmłodszymi pacjentami.

Istnieje w naszym kraju wiele organizacji społecznych (pozarządowych), które w swych programach wychowawczych i działaniach zwracają szczególną uwagę na problem kryzysu egzystencjalnego u dzieci, a należą do nich:

1. Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę – największa w Polsce organizacja pozarządowa, która chroni dzieci przed krzywdzeniem i pomaga tym, które doświadczyły przemocy psychicznej, fizycznej i wykorzystywania

^[8] Fundacja Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy, <https://www.wosp.org.pl/fundacja/kontakt> (dostęp: 28.08.2024).

- seksualnego. Wspiera rodziców oraz opiekunów w rozwijaniu kompetencji rodzicielskich i wychowawczych^[9];
2. Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie *Niebieska Linia* IPZ – stowarzyszenie działające w ramach Instytutu Psychologii Zdrowia, które powstało w 1995 r. z inicjatywy Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych (obecnie Krajowe Centrum Przeciwdziałania Uzależnieniom^[10]);
 3. Fundacja Pomocy Dzieciom i Osobom Chorym *Kawałek Nieba* pomaga w leczeniu – m.in. ratuje życie i zdrowie tysięcy dzieci chorych, niepełnosprawnych oraz wspiera dzieci cierpiące z powodu niedożywienia, biedy, trudnej sytuacji życiowej^[11].

Z analizy dotychczasowych działań organizacji społecznych we wspieraniu dzieci w dobie kryzysu można wskazać wiele przykładów, które dotyczą podejmowania konkretnych działań, np.:

1. **udzielanie pomocy dzieciom i nastolatkom w kryzysie psychicznym** – współpraca między środowiskiem rodzinnym a szkolnym jest kluczowa. Szkoła, rodzina i inne instytucje oświatowe powinny razem działać, aby wspierać dzieci i młodzież w realizacji ich potrzeb rozwojowych oraz w ewentualnym kryzysie psychicznym. Organizacje takie jak *SOS Wioski Dziecięce* również angażują się w pomoc dzieciom i rodzinom w kryzysie. Darczyńcy wspierają ich działania, a środki zbierane są na różne cele, w tym na organizację świąt Bożego Narodzenia i dalszą pomoc;
2. **prowadzenie warsztatów i szkoleń** – organizacje społeczne prowadzą warsztaty dla pracowników oświaty, aby zwiększyć świadomość i umiejętności w zakresie wsparcia dzieci w kryzysie. Pracownicy uczą się, jak efektywnie wspierać dzieci, korzystając z własnych zasobów;

^[9] Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, <https://standardy.fdds.pl/> (dostęp: 28.08.2024).

^[10] Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie *Niebieska Linia* IPZ, <https://niebieskalinia.org/ogolnopolskie-pogotowie-dla-ofiar-przemocy/> (dostęp: 28.08.2024).

^[11] Fundacja Pomocy Dzieciom i Osobom Chorym *Kawałek Nieba*, <https://www.kawalek-nieba.pl/> (dostęp: 28.08.2024).

3. **prowadzenie badań i edukacja** – badania nad zdrowiem psychicznym dzieci i młodzieży są niezbędne. Wiedza na ten temat pozwala na skuteczniejsze działania i tworzenie odpowiednich programów pomocy. Obecnie każde dziecko może potrzebować wsparcia w trudnych chwilach, dlatego ważne jest, abyśmy jako społeczeństwo byli gotowi mu pomóc.

WNIOSKI Z DOKONANYCH ANALIZ

Rola organizacji pozarządowych i instytucji publicznych w przewycięzaniu różnego rodzaju kryzysów u dzieci jest:

- znacząca co do skali, gdyż organizacje pozarządowe i instytucje publiczne docierają do wielu miejsc w środowisku lokalnym, które na co dzień są niewidoczne dla ogółu społeczeństwa;
- pomocna w wychowaniu i kształceniu dzieci (wspiera rodziców, placówki opiekuńczo-wychowawcze, przedszkola, szkoły i inne instytucje charytatywne pracujące na rzecz dzieci);
- uświadamiająca zagrożenia współczesnego świata we wszystkich przejawach sytuacji kryzysowych;
- wspierająca na wszystkich możliwych poziomach (od telefonów zaufania, poprzez wsparcie merytoryczne w sytuacjach kryzysowych, aż do opieki nad chorującymi dziećmi).

BIBLIOGRAFIA

- Atkinson P., *Language and Reproduction. An Introduction to the Sociology of Basil Bernstein*, Routledge, London 2007.
- Bernstein B., *Class, Codes and Control*, vol 1, 2, 3, Routledge & Kegan Paul, London 1973.
- Durkheim E., *De la division du travail social*, Les Presses universitaires de France, 8e edition, Paris 1967.
- James R.K., Gilliland B.E., *Strategie interwencji kryzysowej*, PARSAMEDIA. Wyd. Edukacyjne, Warszawa 2008.
- Jaszczurowska E., *Kody socjolingwistyczne i edukacyjne*, Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała 2011.
- Kubacka-Jasiecka D., *Interwencja kryzysowa z perspektywy psychosocjokulturowego paradygmatu kryzysu*, W: *Kryzys, interwencja i pomoc psychologiczna. Nowe ujęcia i możliwości* (red. D. Kubacka-Jasiecka, K. Budyń). Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2004.
- Robinson K., Aronica L., *Creative Schools. The Grassroots Revolution That's Transforming Education*, VIKING, New York 2016.
- Sadovnik A.R., *Basil Bernstein*, Prospects: the quarterly review of comparative education, vol. XXXI, no. 4, December 2001.
- Suchodolska J., *Młodzież i dorośli wobec kryzysu indywidualnego – potrzeba wsparcia społecznego w rozwoju psychicznej niezależności (i dojrzałej tożsamości)*, *Kultura Społeczeństwo Edukacja*, nr 2 (10), Poznań, 2016.

NETOGRAFIA

- Creative Schools. The Grassroots Revolution That's Transforming Education, <https://www.bookcity.pl/creative-schools-ken-robinson/pid/A25563406> (dostęp: 28.08.2024).
- Fundacja Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy, <https://www.wosp.org.pl/fundacja/kontakt> (dostęp: 28.08.2024).
- Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, <https://standardy.fdds.pl/> (dostęp: 28.08.2024).
- Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie *Niebieska Linia* IPZ, <https://niebieskalinia.org/ogolnopolskie-pogotowie-dla-ofiar-przemocy/> (dostęp: 28.08.2024).
- Fundacja Pomocy Dzieciom i Osobom Chorym *Kawałek Nieba*, <https://www.kawalek-nieba.pl/> (dostęp: 28.08.2024).